

УДК 165.642:159.9(091)"18"

О. Д. Сінченко

Методологія науки Миколи Грота: літературознавчі аспекти

У статті крізь призму літературознавства реконструйовано методологічні погляди Миколи Грота, психолога й філософа, що мав значний вплив на становлення як російської, так і української гуманітаристики. Насамперед йдеться про спробу науковця дати власну класифікацію наук, ґрунтовану на принципах єдності й однорідності та збіжності екстроспективного й інтроспективного підходів до їхнього розмежування. Така реконструкція дає можливість через моделювання і аналіз типології гуманітарного знання краще зрозуміти місце літературознавства в системі наук кінця ХІХ–початку ХХ ст.

Ключові слова: класифікація наук, Грот, філософія, мистецтво, пізнання.

В статье, сквозь призму литературоведения, реконструировано методологические взгляды Николая Грота, психолога и философа, которые имели значительное влияние на возникновение как русской, так и украинской гуманитаристики. Прежде всего в статье говорится о попытке ученого создать собственную классификацию наук, основанием которой есть единство и однородность, а также соответствие экстроспективного и интроспективного подходов к размеживанию наук. Такая реконструкция делает возможным благодаря моделированию и анализу типологии гуманитарного знания лучше понять место литературоведения в системе наук конца ХІХ – начала ХХ вв.

Ключевые слова: классификация наук, Грот, философия, искусство, познание.

The present article deals with the M. Grot's methodological viewpoints through the literary science. Grot – psychologist and philosopher – has had the strong influence on the incipience of the Ukrainian and Russian humanities. First of all, it's about Grot's trying to give the own science classification, based on the unity and the uniformity and the convergence of the extrospective and introspective approaches in relation to their differentiation. This reconstruction allows through modeling and analysis of the typology of human knowledge to better understanding the position of literary science in the sciences late nineteenth and early twentieth.

Key words: art, cognition, Grot, philosophy, science classification.

Вибудовуючи візію становлення українського літературознавства з кінця XIX ст., дослідники переважно беруть до уваги спадок літературної критики й мало звертають увагу на суміжні галузі гуманітаристики. Проблема пізнання – спільне поле, на якому відбувалась наукова диференціація, література мислилась як сфера людської діяльності, що давало змогу моделювати такі процедури інтерпретації, які на ізоморфному рівні ставали спільними для психології, соціології, лінгвістики чи літературознавства. Відповідно для кращого розуміння науки про літературу слід брати до уваги розвиток суміжних до неї наукових дисциплін, а ширше – усієї науки, фіксуючи збіжне і розбіжне, викриваючи механізми її становлення й концептуалізації.

У такому аспекті ідеї психолога й методолога науки Миколи Яковича Грота (1852–1899) – філософа й психолога, який мав вплив на становлення як російської, так і української гуманітаристики, надаються для реконструкції саме з літературознавчого погляду. Адже його погляди частково збіжні з пізнішим психоаналізом Фрейда, пов'язані з неокантіанським розподілом наук і загальногуманітарними проблемами кінця XIX ст.

Звісно, його методологічні пошуки меншою мірою можна зіставити з пошуками таких літературознавців, як А. Пипін, Ф. Буслаєв чи А. Веселовській [1], однак реконструкція запропонованої ним типології наукового знання закладає підвалини для розуміння тих тенденцій, які домінували в академічному літературознавстві. Насамперед йдеться про спробу Миколи Грота дати власну класифікацію наук, ґрунтовану на принципах єдності / однорідності та збіжності екстроспективного й інтроспективного підходів до розмежувань наук.

Свою класифікацію наук Грот називає "позитивно-еволюційною", ґрунтуючи її на синтезі класифікацій О. Конта й Г. Спенсера. Він доходить до діалектичної уніфікації монізму й дуалізму, запропонувавши власну формулу: "одиночність у подвійності і подвійність у одиночності" [2, с. 69].

Науки він розподіляє на три групи, кладучи в основу предмет їхнього дослідження, а не численні номінації: про явища неорганічні (космологія, геологія); про явища органічні (фітологія, зоологія); про явища надорганічні (психологія, соціологія). До останньої групи Грот зараховує і гуманітарні науки, а філософію взагалі не вписує в свою класифікацію: як прихильник позитивізму він відмовляє філософії в науковому статусі, зараховуючи її до мистецтв.

Реконструкція аргументації Грота щодо визначення місця філософії поміж наукою й мистецтвом дає можливість вибудувати певну верифікаційну модель, що через типологію, дасть можливість визначити місце літературознавства в запропонованій науковцем класифікації.

2 лютого 1883 р. Грот бере участь у докторському диспуті в Київському університеті. У своїй промові "Відношення філософії до науки й мистецтва" він вказує, що всі непорозуміння, які виникають довкруг визначення статусу філософії, полягають у нав'язливому прагненні пов'язати її з наукою. На думку методолога, філософія і наука – дві протилежні сфери, але "однаково законні явища дійсності" [4, с. 33]. Основою їхнього розрізнення має стати психологічний підхід, бо психологія для Грота – осердя всього, що стосується сфери людської діяльності, виявом якої і є філософія та наука. Їхнім продуктом є знання, які, на думку Грота, становлять лише "зовнішнє вираження наших ідей, зібраних у книгах та інших документах і є наслідком філософії й науки, а не сама філософія й наука" [4, с. 33]. Грот відкидає підхід, що ґрунтується на диференціації знання, мислячи його як певну цілісність, як "суму знань", адже людська потреба пізнати світ рухається у двох вимірах, з одного боку, людина прагне пізнати світ як цілісність, з іншого – у дрібницях. Це призводить до того, що уніфікувати ці два процеси, на думку Грота, неможливо: "Щоб досягти точності знання, треба на певний час і навіть надовго поступитись їхньою повнотою і цілісністю <...> відмовитись від їхньої точності" [4, с. 34]. Така роздвоєність людини неминуха й відповідає її природі. Виявом такого роздвоєння, на думку Грота, й слугує наука й філософія: "У науці людина прагне відповідати вимогам зовнішньої, об'єктивної необхідності, тобто намагається бодай повільно, але напевно й назавжди закріпити світ точним його знанням; у філософії вона прагне відповідати вимогам своєї внутрішньої, особистісної природи, тобто досягнути увесь світ, в його цілісному значенні, бодай і не з такою точністю й чіткістю" [4, с. 35]. Попри спробу встановити дихотомію "наука / філософія" Грот твердить, що "наука й філософія – це дві безкінечно довгі паралельні лінії, які ніколи не зійдуться" [4, с. 39]. Таке його розуміння відмінності між наукою й філософією відповідає тогочасній західноєвропейській традиції й доповнює погляди А. Бена, Г. Спенсера, В. Вундта, Т. Рібо, І. Тена та ін.

Найближче, на думку Грота, філософія перебуває до мистецтва. Звісно, що й наука є мистецтвом як творчий вияв людської

діяльності, однак саме мистецтво "служує почуттям людини і відповідає суб'єктивним, моральнісним потребам її природи" [4, с. 36]. Грот вказує, що філософія є або саме мистецтво, або його частина – "як останній момент або вищий ступінь у його розвитку, тобто як мистецтво прийдешнього" [4, с. 36], для мистецтва ж філософія становить єдине, можливо й неусвідомлене мистецтвом, підґрунтя. Таку подвійність у відносинах між мистецтвом і філософією, на думку науковця, можна осягнути лише у зв'язку з історією розвитку людської діяльності, тому в сферу осмислення цієї процесуальності він вводить гіпотезу розвитку, властиву як позитивізму, так і дарвінівській теорії еволюції.

Філософія, як і мистецтво, водночас є моментом і цілісністю, виявом конкретного часу й позачасся. Якщо брати літературу, а Грот брав до уваги літературу реалізму (Н. Некрасов, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський та ін.), то її представники, на його думку, тяжіють до філософії, прагнучи перетворити мистецтво на її посередника, з іншого боку, філософія й сама пробує презентувати себе у формах мистецтва. Звідси прогностичний висновок: "Коли філософія і мистецтво зрозуміють свої істинні завдання, вони повинні стати одним цілим, і філософія стане змістом мистецтва і дасть йому свідомий внутрішній смисл, мистецтво ж стане формою вираження філософії і зробить її більш приступною для людства і тим самим найбільш плідною" [4, с. 37–38], адже мистецтво завжди було формою вираження філософських світоглядів.

Окрім чуттєвої еволюції в мистецьких формах, Грот вказує на еволюцію інтелектуальних почуттів, що передували розвитку індивідуально-моральнісним, а ті – соціальним. Сучасний для себе момент Грот визначає як "владування соціальних почуттів у людстві", який повинен призвести до "повного втілення філософії у всіх мистецтвах", адже "філософія і є переважно об'єднання знань про світ в інтересах людської особистості, як елементу людського суспільства" [4, с. 39].

Однак, як вже було зазначено, філософія для Грота позбавлена метанаукового статусу, він визнає її право лише на індивідуальні суб'єктивні спроби синтезу, означуючи допустимі для неї межі – "особиста філософія, особистий синтез". Водночас, розуміючи філософію як "стару метафізику", з якої відокремлені вже психологія, логіка й етика, Грот вказує на парадокс, пов'язаний із тлумаченням філософії: з одного боку, "філософія неможлива як синтетична

наука про світ у його цілісності", з іншого – "ця сама філософія чи синтез понять складає глибинну потребу людського розуму, яку не можуть викоринити ніякі логічні міркування й докази" [5, с. 28]. Вихід можливий за умови віднайдення нового місця для філософії в "системі знань й зацікавлень людського розуму" [5, с. 28]. Вказавши на тісний зв'язок філософії з мистецтвом, Грот також зіставляє науку і мистецтво, вказуючи на те, що наука досліджує відношення між зовнішніми предметами, з метою підпорядкування їх людині, а мистецтво бере до уваги результати пізнання й науки, щоб "штучно відтворити реальні або лише можливі відношення речей із метою задовольнити вищі, суб'єктивні потреби людської природи, тобто потреби почуття" [5, с. 28].

Науки й мистецтво науковець осмислює у їхньому відношенні до зовнішньої дійсності й тому тлумачить як два моменти взаємодії людини з природою. Однак він вказує, що змішувати їх не можна, бо вони мають різний механізм і призначення. Так, науки – це аналіз, їхня основа – засвоєння, засіб – спостереження, тоді як мистецтво – це синтез, основою слугує творчість, а засобом – уява. Грот позбавляє науку здатності до синтезу, бо "наука – об'єктивне знання, а синтез уже не знання, а лише завершальний його результат, продукт", а це і є мистецтво. Синтез може слугувати додатковим засобом для науки, але він має практичне підґрунтя, тоді як аналіз ґрунтується лише на теорії. Практичним підґрунтям для синтезу якраз і слугують почуття. Таке розділення дає підстави Гроту вказати на те, що "філософія, як синтез, як відображення суб'єктивного, як результат творчості, і є мистецтво, а не наука" [5, с. 29]. Таке розуміння філософії, на думку Грота, може призвести до фундаментальної зміни в її розумінні. Якщо філософію розуміти як відгалуження мистецтва, то всі нападки на її адресу, ґрунтовані на розумінні філософії як науки відпадуть і перетворяться на її достоїнства. Тому філософія постає вже не як сфера, що претендує на відкриття істини, а така, що покликана зображувати "внутрішній світ людської свідомості з його вищими потребами, устремліннями та ідеалами", зображати "те, що повинно бути, а не те, що є" [5, с. 29].

Цікавим є зіставлення філософії й поезії, до якого вдається Грот у статті "Філософія як відгалуження мистецтва" (1880). Реагуючи на текст анонімного автора "Досвід побудови науково-філософської релігії", розміщеної в журналі "Мысль", Грот заперечує авторові, що подібність філософії й поезії закладена в типології

мислення, бо, на його переконання, філософа й поета зближує почуття.

Поставивши в один ряд філософію й поезію, Грот виокремлює їхні спільні ознаки. Насамперед їх поєднує поняття смаку. Як поезія, так і філософія розподіляє людей за вподобаннями: сподобалось чи ні. Водночас філософський твір, як і поезія, здатен хвилювати. Сприймач філософського твору може не поділяти закладених у ньому поглядів, але він піддатний до хвилювання, переживання чогось прекрасного й піднесеного. На думку Грота, філософські системи Аристотеля, Декарта, Спінози чи Канта діють на сприймача так само, як і твори Софокла, Рафаеля, Моцарта чи Шекспіра. Філософія, як і поезія, розподіляється за стилями і жанрами. Філософські системи, як і твори мистецтва, завжди пов'язані з іменем свого творця, відповідно мають індивідуальний вимір, а це зумовлює їхню суб'єктивність, тоді як, скажімо, наука має анонімний загальнолюдський вимір.

Керуючись принципом пізнання, Грот вибудовує ієрархію мистецтв: найнижчими вважає музику й скульптуру, бо вони ґрунтуються на відчужанні форми, далі йде живопис, ґрунтований на уявленнях про предмети, найвищим рівнем є поезія – "вона лише побіжно пробуджує відчужання й уявлення. Її головна сила в зображенні типових сторін життя й свідомості" [5, с. 31]. Він вказує на те, що лірична й драматична поезія повністю перетворюється на сферу конкретних понять, тоді як претензії поезії на сферу абстрактних понять видаються Гротові смішними, бо, на його думку, творчість у цій сфері цілковито належить лише філософії. Мистецтва Грот розподіляє і за доступністю – "розуміння живопису менш доступне, ніж розуміння музики; розуміння поезії менше, ніж живопису; розуміння філософії і насолода її творіннями ще менш доступне і ще більш рідкісне. Світ її ідей доступний лише для обраних" [5, с. 29]. Якщо філософію мислити як мистецтво, то це його найбільш герметична форма.

Такими чином, виходячи з позитивістських позицій, Грот переносить розуміння філософії з наукової сфери у сферу мистецтв, пов'язуючи її не так із аналітикою, об'єктивністю й епістемологією, як із синтезом, суб'єктивністю та мистецтвом.

У 1886 р. у статті "До питання про істинні завдання філософії" Грот знову актуалізує поняття про істинність чи хибність філософського доведення. Якщо у попередніх статтях "Критичний

нарис про філософські етюди Козлова" (1877), "Філософія, як відгалуження мистецтва" (1880) чи книгах "Психологія відчужень" (1879–1880), "Про реформу логіки" (1882) він був схильний вважати філософію мистецтвом, а відповідно питання істинності чи хибності філософського доведення перенести в площину смаку реципієнта, який сам для себе може визначати істинність чи хибність системи, яку обирає – власне, відбір такий чиниться за вподобаннями, – то у цій статті він вказує на те, що з'явилися нові методи у вивченні філософії – історичний і психологічний, і вони дають сподівання, що філософія зможе в подальшому виробити власні істинні завдання.

Грот не згадує про літературознавство не лише тому, що воно не було в осерді його наукових зацікавлень, але й тому, що як наука воно не виокремлено ні в системі Конта, ні у Спенсера, ні у Вундта і на той час ще не отримало власного статусу. Він лише вказує на потребу психології за матеріал брати не лише самоспостереження, але й художні твори, в яких митці виступали як психологи, давши тонкий аналіз людської поведінки й психіки.

Якщо ж спробувати визначити місце для літературознавства в класифікаційній схемі, що її пропонує Грот, то його можна розташувати у третій групі наук, що досліджують явища надорганічні, окресливши міру його належності, з одного боку, до психології, з іншого – до соціології. Сам Грот більшою мірою гуманітарні науки вписує в соціологію як науку молоду й таку, що найменше виробила критерії власних розрізень. Соціологія, на думку Грота, вийшла із психології й різниться від неї тим, що психологія вивчає індивідуальні надорганічні явища, а соціологія колективні, їхню сукупність.

У річищі психології літературознавство більшою мірою належатиме до психодинаміки (психодинаміка: наука про індивідуальне пізнання, або логіка, наука про індивідуальну діяльність, або етика) і до ноології (наука про свідомість в цілому), у річищі соціології – до соціографії (історія, етнографія, частково антропологія) або ж до демології (наука про суспільство в цілому). Водночас, виходячи з логіки Грота, літературознавство можна розглядати і як відгалуження філософії, вписавши його в рамки мистецтва.

У цілому ж Грот як методолог стає виразним представником холізму, явища, що в світовій науці оформиться лише в 1920-х рр. ХХ ст. У своїх методологічних міркуваннях він дійшов до наступних висновків:

- ✓ немає суттєвого розмежування між внутрішнім і зовнішнім досвідом пізнання;
- ✓ обидва досвіди тісно переплетені між собою;
- ✓ наука цілісна й неподільна, у всій її ієрархії здійснюється послідовний і неперервний розвиток, відповідно до зростаючої складності явищ;
- ✓ різкого контрасту між науками про людину й науками про природу немає [3].

Грот вказав на взаємозалежність наук, а відповідно на взаємозалежність їхніх методів. Коли метод однієї науки прикладається до іншої, то він зазнає певних трансформацій, які автоматично відбиваються і на тих науках, із яких цей метод запозичений.

Для ХХ ст. перехрещення методологій природничих і гуманітарних наук стало визначальним. З одного боку, це призвело до ще більшої диференціації, зокрема літературознавство отримало власний статус, з іншого – необхідності холізму й метанаукового синтезу.

Література

1. Академические школы в русском литературоведении / ред. П. А. Николаева. – М. : Наука, 1975. – 516 с.
2. Грот Н. Я. К вопросу о классификации наук / Н. Я. Грот. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1884. – 78 с.
3. Грот Н. Я. К вопросу об истинных задачах философии / Н. Я. Грот // Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. статей. – СПб., 1904. – С. 122–145.
4. Грот Н. Я. Отношение философии к науке и искусству / Н. Я. Грот // Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. статей. – СПб., 1904. – С. 32–42.
5. Грот Н. Я. Философия, как ветвь искусства / Н. Я. Грот // Грот Н. Я. Философия и ее общие задачи : сб. статей. – СПб., 1904. – С. 27–31.